

تأملی بر کار کودکان در فضای مجازی

احمدرضا موسوی مصباح‌الشریعه^۱

چکیده

به کارگرفتن کودکان برای انجام کارهای سخت و طاقت‌فرسا یا کارهایی که به سلامت و تحصیل‌شان آسیب برساند، مذموم است. با وجود این تاریخ گواهی می‌دهد که این عمل قبیح در کشورهای مختلف رایج بوده و مع‌الاسف مطابق تحقیق‌های صورت‌گرفته، هنوز هم ادامه دارد. سال‌های گذشته در پی گسترش استفاده شهروندان از فضای مجازی، با هدف بهره‌وری اقتصادی، پای کودکان نیز به این محیط باز شد که برخی، آنان را کودکان کار فضای مجازی نامیده‌اند. نگارنده در پژوهش پیش‌رو درصدد است با روشی توصیفی - تحلیلی به این پرسش، پاسخ دهد که طبق قوانین کنونی، آیا چنین کودکانی کارگر محسوب می‌شوند، یا خیر؟ بررسی‌های انجام‌شده حاکی از آن است که فعالیت کودکان در فضای مجازی حالت‌های متفاوتی دارد که طبق قوانین کنونی، بیشتر این کودکان را نمی‌توان کارگر دانست. به‌هر روی، این قبیل فعالیت‌ها برای کودکان آسیب‌های متعددی را به‌دنبال دارد و سلامت روانی آنان را به‌خطر می‌اندازد.

کلمات کلیدی

فضای مجازی، کودک کار، کارگر، تبعیت حقوقی، کارگاه خانوادگی.

۱- دانشجوی دکتری حقوق خصوصی، دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام)، تهران، ایران

مقدمه

پیشرفت‌های شگرف در حوزه‌های نرم‌افزاری و سخت‌افزاری، زندگی بشری را دچار دگرگونی کرده است. این پیشرفت‌ها از جهت‌های مختلف موجب تسهیل تبادل اطلاعات و ارتباطات اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی شده است. دسترسی گسترده شهروندان به اینترنت و فضای مجازی، مختص بزرگسالان نیست بلکه کودکان بخش عظیمی از مجموعه کاربران اینترنت را شامل می‌شوند و ساعت‌های زیادی را در فضای مجازی می‌گذرانند.

با شیوع ویروس کرونا و افزایش استفاده از فضای مجازی که نقش مؤثری در تولید، انتشار و انتقال اطلاعات آموزشی و سرگرمی داشته است، سطح دسترسی به محتوای برخط برای اقشار مختلف جامعه از جمله کودکان افزایش پیدا کرده است. در واقع هم‌اکنون بشر شاهد تولد نسلی است که از ابتدای کودکی شاهد پیشرفت اینترنت و ابزارهای هوشمند در دنیاست (سیدناصری و شاه‌محمدی، ۱۴۰۱، ص ۱۶۲) و درعین حال، این شرایط بستری برای محدود شدن یا نقض حقوق افراد نیز ایجاد کرده است. کودکان امروز زمان زیادی را برای فعالیت‌های آموزشی، تفریحی و سرگرمی در اینترنت و محیط دیجیتال سپری می‌کنند و در معرض انواع خطرها و تهدیدها نیز قرار می‌گیرند. به عقیده برخی پژوهشگران، کودکان بزرگترین قربانیان گسترش بدون منطق فناوری‌های نوین ارتباطی هستند. با توجه به نقش مهم و غیرقابل‌انکاری که فضای مجازی در زندگی شهروندان ایفا می‌کند، یکی از مهم‌ترین عرصه‌هایی که باید حقوق کودک در مورد آن مورد توجه قرار گیرد محیط دیجیتال و فضای سایبر است (مظلوم‌زاده و دیگران: ۱۴۰۰، ص ۳۷). در این فضا، موضوع صیانت از حقوق کودک و نوجوان در فضای مجازی، مسئله‌ای در خور توجه است که باید از سوی دولت‌ها و سایر نهادهای دولتی و مدنی و سایر متولیان امور کودکان مورد حمایت ویژه قرار گیرد.

یکی از موضوع‌هایی که به دنبال گسترش فضای مجازی در جامعه امروز شکل گرفته است، ایجاد طبقه‌ای از کودکان است که به واسطه فضای مجازی و استفاده از اینترنت به عنوان ابزاری برای کسب درآمد در این محیط به‌کار گرفته می‌شوند. کودکانی که

برخی پژوهشگران، به کارگرفتن آنان را مانند به کارگیری کودکان کار مذمت کرده‌اند و حتی برخی آنان را با نوع جدیدی از کودکان کار معرفی کرده‌اند. نگارنده در پژوهش پیش‌رو در تلاش است که با شیوه‌ای توصیفی - تحلیلی و جمع‌آوری داده‌ها به شیوه کتابخانه‌ای به این سؤال اصلی پاسخ دهد که آیا کودکانی که در فضای مجازی به صورت مستمر فیلم‌ها و تصاویری از آنان به منظور کسب درآمد منتشر می‌شود، طبق موازین حقوقی کنونی، کارگر محسوب می‌شوند؟ در این راستا مواضع حقوق داخلی و نظام حقوق بین‌الملل در مواجهه با کار کودکان نیز تبیین خواهد شد و در نهایت، به اختصار برخی از آسیب‌هایی که بر این‌گونه فعالیت‌های کودکان مترتب است، تشریح می‌گردد.

۱- مفهوم فضای مجازی

فضای مجازی را می‌توان برای توصیف تمامی انواع مطالعاتی موجود شده از طریق شبکه‌های رایانه‌ای به کار برد. درحقیقت فضای مجازی نوع متفاوتی از واقعیت مجازی و دیجیتالی است که توسط شبکه‌های رایانه‌ای هم پیوند تأمین می‌شود و با اندکی مسامحه می‌توان آن را مترادف با شبکه جهانی اینترنت دانست (صفاری‌نیا، ۱۴۰۱، ص. ۱۸۵). این شبکه جهانی متشکل از زیرساخت‌های فنی و رایانه‌ای و مخابراتی است که در سطح جهانی با هم‌دیگر پیوسته و مرتبط‌اند. واژه فضای مجازی را برای نخستین بار ویلیام گیبسن در کتاب نورومنسر در سال ۱۹۸۴ به کار برد (السان، ۱۳۹۹، ص. ۱۷).

فضای مجازی که به آن محیط دیجیتال نیز گفته می‌شود، دایره گسترده‌ای از مفاهیم می‌باشد که اندیشمندان در حوزه‌های مختلف اعم از روان‌شناسی، حقوق، جامعه‌شناسی، اقتصاد و... تعاریفی با توجه به حوزه تخصصی خویش ارائه کرده‌اند (مظلوم‌زاده و دیگران، ۱۴۰۰، ص. ۴۱). آنچه در تمام این تعاریف مشترک است این است که محیط دیجیتال، اصطلاحی است که می‌توان آن را در کنار عبارت مشهور «دهکده جهانی» قرار داد (Steiger, 2018, p.91)؛ به بیان دیگر اصلاح فضای مجازی توانست ایده‌ها و پدیده‌های جدیدی را که درحال‌ظهور بودند را نشان دهد. پیشرفت فناوری،

پیچیده شدن روابط اجتماعی و اقتصادی و ضرورت تطابق علم حقوق با این تحولات سریع، موجب ایجاد حوزه‌های بسیار فرعی و تخصصی در علم حقوق شده که از یکسو، سابقه‌ای برای آنها وجود ندارد و ازسوی دیگر، مرتبط ساختن آنها با یکی از گروه‌های اصلی حقوق (خصوصی و عمومی) دشوار است. یکی از این حوزه‌ها حقوق فضای مجازی است. حقوق فضای مجازی مجموعه اصول و قواعد حاکم بر فضای سایبر و ارتباطات این فضا است (السان، ۱۳۹۸، ص. ۲۵).

در تعریف فضای مجازی چنین گفته شده است: «مجموعه ارتباطات درونی انسان‌ها از طریق رایانه و وسایل مخابراتی بدون در نظر گرفتن جغرافیای فیزیکی؛ به تعبیر دیگر، فضای مجازی فضایی است که در آن فعالیت‌های مختلف در ابعاد داده‌ورزی و اطلاع‌رسانی، ارتباطات و ارائه خدمات، مدیریت و کنترل از طریق سازوکارهای الکترونیکی و مجازی صورت می‌پذیرد» (خلیل‌پور چالکیاسری، ۱۳۹۹، ص. ۳۲۸). فضای مجازی را می‌توان بدین‌نحو نیز تعریف نمود: «مجموعه‌ای از انتقال و ذخیره داده‌های الکترونیکی است که بخش عمده و مهمی از آن را اینترنت تشکیل داده است. فضای مجازی ویژگی‌هایی را دارا می‌باشد که اصلی‌ترین آن‌ها، گسترده بودن، جهان‌شمول بودن، پوشیده بودن و گزینشی بودن اطلاعات» است (احمدی شهریاری، ۱۳۹۶، صص. ۱۱-۱۲).

۲- کار کودک در اسناد بین‌المللی

نخستین اعلامیه حقوق کودک مصوب ۱۹۲۴ در بند چهارم خود مقرر کرد: «کودک باید در وضعیتی قرار گیرد تا بتواند معاش خود را تأمین کند و باید در قبال هرگونه استثماری حمایت شود». چنان‌که ملاحظه می‌شود این سند، کار کودک را به‌طور مطلق نفی نمی‌کند بلکه شرایطی برای آن مقرر می‌کند تا از استثمار کودک جلوگیری شود (امین رضایی، ۱۳۹۵، ص. ۴۴).

اعلامیه ۱۹۵۹ حقوق کودک، بر حق حمایت از کودک در برابر بی‌توجهی، بهره‌کشی و کار که موجب اختلال در امر آموزش و سلامت و رشد وی می‌گردد، تصریح کرد. نخستین سند حقوقی مستقل برای کودکان جهان در اجلاس بیستم نوامبر ۱۹۵۹ مجمع عمومی سازمان ملل متحد به تصویب رسید. اصل ۹ اعلامیه جهانی حقوق کودک چنین

اعلام نموده است: «کودک باید در برابر هرگونه غفلت، ظلم، شقاوت و استثمار حمایت شود. کودک نباید به هر شکلی وسیله مبادله قرار گیرد. کودک نباید قبل از رسیدن به حداقل سن مناسب به کار درآید و نباید به هیچ وجه امکان و یا اجازه استخدام کودک در کارهایی داده شود که به سلامتی آموزش وی لطمه زده و یا باعث اختلال رشد بدنی، فکری و یا اخلاقی وی گردد». قابل ذکر است که دولت ایران هم در اجلاس مذکور حضور داشته و به اعلامیه رأی موافق داده است، لیکن هیچ گاه آن را به تأیید قوه مقننه نرسانده است.

هرچند در اعلامیه حقوق بشر و میثاقها بر حمایت از حقوق کودکان تأکید شده بود، ولی باز هم گزارش‌هایی مبنی بر این واقعیت وجود داشت که حقوق کودکان به طور کامل رعایت نمی‌شود و در نتیجه در سال ۱۹۷۸ دولت لهستان پیش‌نویس کنوانسیون در زمینه حقوق کودک را به کمیسیون حقوق بشر ارائه نمود و بعد از مباحث زیادی این پیش‌نویس در ۱۹۸۹ به تصویب مجمع عمومی رسید و در سال ۱۹۹۰ پس از تصویب در ۲۰ کشور لازم‌الاجرا گردید. این سند بین‌المللی توسط تمامی دولت‌ها به جز آمریکا و سومالی پذیرفته شده است. این کنوانسیون در سال ۱۳۷۲ توسط مجلس شورای اسلامی به صورت مشروط تصویب شد. شایان ذکر است که دولت جمهوری اسلامی ایران نسبت به مقررات و مواردی که افزودنی است و دولت جمهوری اسلامی ایران نسبت به مقررات حمایتی از کنوانسیون حقوق کودک مغایر با حقوق اسلام و قوانین داخلی باشد، اعمال شرط نموده و اعلام داشته که مفاد کنوانسیون را در هر مورد و در هر زمان که در تعارض با قوانین داخلی و موازین اسلامی باشد یا قرار گیرد، لازم و رعایت نمی‌داند (امین رضایی، ۱۳۹۵، ص. ۴۴).

ماده ۳۲ کنوانسیون حقوق کودک مقرر می‌دارد:

۱- کشورهای طرف کنوانسیون، حق حمایت شدن کودک در برابر استثمار اقتصادی و انجام دادن هر گونه کاری که زیان بار است، یا توقیفی در آموزش وی ایجاد می‌کند، یا برای سلامت جسمی، روحی، معنوی، اخلاقی و پیشرفت اجتماعی کودک مضر است، به رسمیت می‌شناسد.

۲- کشورهای طرف کنوانسیون، اقدام‌های لازم قانونی، اجرایی، اجتماعی و آموزشی را

در جهت تضمین اجرای این ماده به عمل خواهند آورد. در این راستا و با توجه به مواد مرتبط در سایر اسناد بین‌المللی، کشورهای طرف کنوانسیون، به خصوص امور زیر را مورد توجه قرار خواهند داد:

- تعیین حداقل سن یا حداقل سنین برای انجام دادن کار؛
- تدوین مقررات مناسب از نظر ساعات و شرایط کار؛
- تعیین مجازات‌ها و یا اعمال سایر ضمانت اجراهای مناسب، برای تضمین اجرای مؤثر این ماده.

کنوانسیون‌ها و پیشنهادهای سازمان جهانی کار نیز یکی از مهم‌ترین اسناد در زمینه کار کودکان به شمار می‌آید. سازمان بین‌المللی کار از سال ۱۹۱۹ تاکنون پیمان‌نامه‌های متعددی را در ارتباط با کار کودکان تنظیم کرده است. یکی از این کنوانسیون‌ها «کنوانسیون بدترین اشکال کار کودک» شماره ۱۸۲ مصوب ۱۹۹۹ می‌باشد. این اقدام سازمان بین‌المللی کار، تلاشی برای از بین بردن بدترین اشکال کار کودک، مثل بهره‌کشی جنسی و استثمار و استفاده از کودکان در درگیری و جنگ است. این کنوانسیون در سال ۱۹۹۹ به تصویب رسید که از سال ۲۰۰۰ میلادی لازم‌الاجرا شده است (امین رضایی، ۱۳۹۵، ص. ۵۴). طبق ماده ۱ این کنوانسیون هرکدام از دولت‌های عضو باید اقدامهای فوری و مؤثر برای تضمین پیشگیری و زدودن بدترین اشکال کار کودک به‌عنوان امری ضروری اتخاذ نمایند.

ماده ۲ این سند هر شخص ۱۸ ساله را کودک می‌پندارد و او را مشمول اقدام‌های حمایتی این کنوانسیون دانسته است. به‌موجب ماده ۳ بدترین اشکال کار کودک شامل موارد زیر می‌شود:

- الف) همه اشکال بردگی یا کارهایی شبیه بردگی مانند فروش و قاچاق کودکان، واگذاری کودک در ازای بدهی و خرید و فروش کودکان به‌عنوان کشاورز بدون زمین براساس نقل و انتقال زمین کشاورزی و کار اجباری و تحمیلی از جمله سرپازگیری اجباری و تحمیلی کودکان برای استفاده آنان در درگیری‌های مسلحانه.
- ب) استفاده از کودک یا پاندازی برای او یا عرضه او برای روسپیگری، برای تولید

تصاویر برهنه یا نمایش یا انجام نمایش‌های برهنه‌نمایی.
(ج) استفاده از کودک یا پانداز برای او یا عرضه او برای فعالیت‌های غیرقانونی به‌ویژه برای تولید و قاچاق مواد مخدر طبق تعریف عهدنامه‌های بین‌المللی.
(د) کاری که به اقتضای طبیعت آن یا اوضاع و احوالی که طبق آن کار انجام شود، برای تندرستی، ایمنی یا اخلاقیات کودک خطرناک باشد.
ماده ۴ این کنوانسیون نوع کاری را که در بند «د» ماده ۳ که در سطور بالا ذکر شد، به حقوق ملی ارجاع می‌دهد و ممنوعیت آن را مطابق حقوق ملی می‌داند. همچنین بند ۲ ماده ۷ بر بازپروری و آموزش بنیادین کودکان بعد از رهایی از آن‌ها از بدترین اشکال کار تأکید کرده است (امین رضایی، ۱۳۹۵، ص. ۵۵).

۳- کار کودک در قوانین داخلی

در نظام حقوق داخلی نیز محدودیت‌هایی برای کار کودکان نوجوانان وضع شده است. مطابق مبحث پنجم از فصل سوم قانون کار جمهوری اسلامی ایران مصوب ۱۳۶۹ شرایط کار نوجوانان در ۶ ماده آورده شده است. این موارد از ماده ۷۹ تا ۸۴ قانون کار را تشکیل می‌دهد. مطابق ماده ۷۹ این قانون، حداقل سن کار در ایران ۱۵ سال بوده و به‌کارگیری افراد کمتر از ۱۵ سال ممنوع است. مواد ۸۴ و ۱۸۸ قانون کار، استثناهایی بر این ماده وارد نموده‌اند. استثنای اول مربوط به افزایش حداقل سن است. چنانچه به‌موجب ماده ۸۴ «در مشاغل و کارهایی که به‌علت ماهیت آن یا شرایطی که کار در آن انجام می‌شود، برای سلامتی یا اخلاق کارآموزان و نوجوانان زیان‌آور است»، حداقل سن از ۱۵ سال به ۱۸ سال افزایش خواهد یافت. استثنای دوم نیز مربوط به افرادی است که در کارگاه‌های خانوادگی کار می‌کنند. ماده ۱۸۸ قانون کار در مورد آنان چنین بیان نموده است: «کارگران کارگاه‌های خانوادگی که انجام کار آن‌ها منحصراً توسط صاحب کار و همسر و خویشاوندان نسبی درجه ۱ از طبقه اول وی انجام می‌شود، مشمول مقررات این قانون نخواهند بود»؛ در نتیجه حداقل سن در مورد کارگران چنین کارگاه‌هایی رعایت نخواهند شد. از طرف دیگر مطابق ماده واحده قانون تشدید مجازات به‌کار گماردن

اطفال کمتر از ۱۲ سال در کارگاه‌های فرش‌بافی مصوب ۱۳۴۷، «هر کس اطفال کمتر از ۱۲ سال تمام را به هر عنوان در کارگاه‌های فرش‌بافی بکار بگمارد، به حبس تأدیبی از ۶ ماه تا یک‌سال و تأدیه غرامت ۵۰۰۰ ریال تا ۵۰۰۰۰ ریال محکوم خواهد شد. در صورت تکرار، مجازات مرتکب ۳ سال حبس تأدیبی و تأدیه طی ۳۰۰۰۰۰ ریال غرامت می‌باشد». در واقع قانون‌گذار ایران با تصویب این ماده واحده بهره‌کنشی اقتصادی از کودکان زیر ۱۲ سال در کارگاه‌های فرش‌بافی را جرم محسوب نموده و مرتکبین را مستحق مجازات دانسته است. این ماده در انتها بیان کند که کارگاه‌های موضوع ماده ۷ قانون کار (که هم‌اکنون ماده ۱۸۸ قانون کار ۱۳۶۹ جانشین آن شده‌است) مشمول این قانون نخواهند بود؛ بنابراین براساس ماده ۱۸۸ قانون کار کودکان زیر ۱۵ سال مجاز خواهند بود در کارگاه‌های خانوادگی مشغول به‌کار شوند (محسنی، ۱۳۸۶، ص. ۱۶۵).

موضوع دیگری که در این رابطه باید به آن توجه کرد، تصویب مقاله‌نامه بدترین اشکال کار کودک در ایران است. ماده ۳ این مقاله‌نامه «بدترین اشکال کار کودک» را تعریف می‌کند. این ماده در بند آخر چنین مقرر می‌دارد: «کاری که به دلیل ماهیت آن یا شرایطی که در آن انجام می‌شود احتمال دارد برای سلامتی، ایمنی یا اخلاقیات کودکان ضرر داشته باشد»، سپس بند ۱ ماده ۴ مقاله‌نامه در این مورد چنین می‌گوید: «انواع کارهای موضوع بند (ت) ماده ۳ در قوانین یا مقررات ملی یا توسط مقام صلاحیت‌دار، پس از مشاوره با سازمان‌های کارفرمایی و کارگری مربوط، با در نظر گرفتن معیارهای بین‌المللی مربوطه، به‌ویژه بندهای ۳ و ۴ توصیه‌نامه بدترین اشکال کار کودک، تعیین خواهند شد».

دولت جمهوری اسلامی ایران پس از پیوستن به این مقاله‌نامه در سال ۱۳۸۰ در راستای اجرای ماده ۴ مقاله‌نامه، اقدام به تصویب آیین‌نامه اجرایی تبصره‌های ۱ و ۲ ماده واحده قانون تصویب مقاله‌نامه ممنوعیت و اقدام فوری برای محو بدترین اشکال کار کودک و توصیه‌نامه مکمل آن در سال ۱۳۸۳ نمود. این آیین‌نامه در ماده ۱ فهرست کارهای مضر برای کودکان کمتر از ۱۸ سال را آورده است که شامل ۳۶ مورد می‌شود. نمونه‌هایی از این کارهای مضر عبارت‌اند از: کار در معادن، کار در مخازن سربسته، کار

در کارگاه‌های دباغی، غواصی و

در نهایت، قانون کار در ماده ۸۴ با ممنوعیت استخدام افراد زیر ۱۸ سال «در مشاغل و کارهایی که به علت ماهیت آن یا شرایطی که کار در آن انجام می‌شود، برای سلامتی یا اخلاق کارآموزان و نوجوانان زیان‌آور است» به حمایت از کودک در مقابل بهره‌کشی پرداخته است. نکته قابل توجه در خصوص این ماده، شباهت آن با بند «ت» ماده ۳ مقاوله‌نامه بدترین اشکال کار کودک است که به نظر می‌رسد هر دو این مواد در پی بیان یک مفهوم هستند؛ به این صورت که کارهایی را که به دلیل ماهیت یا شرایطی که در آن کار انجام می‌شود، برای سلامتی اخلاقیات کودک (افراد زیر ۱۸ سال) ضرر داشته باشد، ممنوع کرده است (محسنی، ۱۳۸۶، ص. ۱۶۷).

۴- شکل‌گیری پدیده «کودک کار مجازی»

علی‌رغم تصویب مجموعه‌ای از قواعد الزام‌آور راجع به کار کودکان، هم در سطح قوانین بین‌المللی و هم در سطح قوانین داخلی، متأسفانه نه تنها این معضل هنوز ریشه‌کن نشده بلکه در برخی کشورها حتی رو به افزایش است. در کنار شکل سنتی کار کودکان که چهره‌ای اسفبار و رنج‌آور داشت، امروزه نوع فعالیت کودکان چهره جدیدی نیز پیدا کرده است. امروز با گسترده‌تر شدن وسایل ارتباطی و سهولت دسترسی عموم شهروندان به فضای مجازی، بسیاری از پدیده‌ها که سابقاً در فضای حقیقی وجود داشت، به فضای مجازی نیز تسری یافته است.

با گسترش فضای مجازی برخی به فکر کسب درآمد از طریق این فضا افتادند و به شیوه‌های مختلفی توانستند درآمدزایی کنند، به گونه‌ای که امروزه کاربران زیادی در این فضا در صفحات عمومی خود با انتشار عکس و تبلیغات از شرکت‌ها، سالن‌های زیبایی و رستوران‌ها و ... درآمدزایی می‌کنند و بعضاً این درآمدها میزان کلانی است و زندگی خود را با عواید مالی آن اداره می‌کنند. این موضوع در ابتدا امری عادی و عاری از اشکال بود تا اینکه برخی کاربران از کودکان استفاده ابزاری کردند و پای آنان را به این فضا باز کردند (خندانی و شجاع سنگچولی، ۱۳۹۹، ص. ۸). البته که کودکان نیز حق دسترسی به اینترنت

را دارند، اما استفاده ایزاری از کودکان، با حق کودک بر اینترنت تفاوتی فاحش دارد. به هر روی، در حال حاضر کاربران متعددی با انتشار تصویر و فیلم از کودکان در فضای مجازی فعال هستند و از این طریق درآمدهایی را برای خود کسب می‌کنند.

وقتی از واژه «کودکِ کار» استفاده می‌شود، غالباً تصویری از کودکانی که در فضاهایی مثل خیابان‌ها و معادن کار می‌کنند به ذهن متبادر می‌شود، اما امروزه کودکانی نیز وجود دارند که فقط ظاهر و نوع کارشان فرق دارد. کودکانی که برای عکاسی و فیلمبرداری، ساعت‌ها باید جلوی دوربین قرار بگیرند و گاهی گرم‌های سنگین و لباس‌های نیمه‌عریان را تحمل کنند. والدین تصاویر و فیلم‌های آنها را در فضای مجازی منتشر کرده و از تصویر و صدای کودکان برای تبلیغ، مدلینگ، کسب دنبال‌کننده و ... استفاده می‌کنند. باید اقرار نمود که این کودکان بدون آنکه بخواهند طعمه بردگی نوین در فضای مجازی می‌شوند (سیدناصری و شاه محمدی، ۱۴۰۱، ص. ۱۷۰).

به طور خلاصه می‌توان گفت که معضل کودکان کار تنها از فضای سنتی همچون خیابان و معدن و مزرعه به فضای مجازی رسیده است. به همین دلیل است که برخی معتقدند در اثر دسترسی آسان مردم به شبکه‌های اجتماعی گونه دیگری از کودکان کار پدید آمده است؛ کودکانی که تنها از نظر ظاهر با کودکان کار سنتی تفاوت دارند و عناصر کارگر، کارفرما و انگیزه کسب درآمد، همچنان در آن دیده می‌شود. کودکان کار همیشه دل‌خراش لباس نمی‌پوشند، همیشه نامرتب و به هم‌ریخته نیستند (دانشور، بی‌تا، ص. ۹). بلکه امروزه شاهد کودکان کاری هستیم که با ظاهری آراسته و در خانه‌هایی لوکس زندگی می‌کنند و والدینشان به خاطر شهرت و در بسیاری از موارد برای کسب درآمد از کودکان خود در فضای مجازی سوءاستفاده می‌کنند.

برخی پژوهشگران، این دسته از کودکان را نوع جدیدی از کودکان کار دانسته‌اند و آنان را با واژه‌هایی همچون «کودکان کار مجازی» یا «کودکان کار نوین» می‌شناسند. برخی نیز با تأکید بر اینکه عامل اصلی این سوءاستفاده، والدین کودک هستند و آنان، کودک را وسیله‌ای برای تأمین درآمد برای خود قرار داده‌اند، از واژه «کودکان سرپرست خانوار در دست والدین بدسرپرست» استفاده کرده‌اند (خندان‌ی و شجاع سنگجولی، ۱۳۹۹، ص. ۸).

یکی از پژوهشگران، کودکان کار فضای مجازی (کودکان کار نوین) را چنین تعریف کرده است: «به کلیه اشخاص زیر ۱۸ سال اطلاق می‌شود که توسط والدین یا اقارب خویش در صفحه‌های رنگارنگ که فضای مجازی به هر دلیلی تبدیل به ۱ شخص مشهور شده و از طریق استفاده از معصومیت این کودکان در فضای مجازی برای خویش درآمدهای سرشاری رقم خواهند زد. کودکان کار نوین به ۲ شاخه اصلی تقسیم می‌شوند: ۱- کودکانی که توسط والدین خویش در صفحات مجازی حضور پیدا می‌کنند و حضور آن‌ها مداوم و پیوسته است. ۲- کودکانی که توسط والدین یا یکی از اقارب خویش، به تمسخر گرفته می‌شوند و سپس فوراً عکس و فیلم آن‌ها را در شبکه‌های مجازی پخش می‌کنند» (دانشور، بی‌تا، ص. ۷).

۵- عدم صدق عنوان «کارگر» بر کودکان فعال در فضای مجازی

برخی پژوهشگران در پژوهش‌های خود از واژه «کودکان کار» برای کودکانی که به صورت مستمر تصاویر یا فیلم‌های آن‌ها در فضای مجازی بارگذاری و منتشر می‌شود، استفاده نموده‌اند و چنین وانمود کرده‌اند که این استعمال، استعمال حقیقی یا قانونی است. یکی از پژوهشگران نیز مدعی شده که تمامی عناصر حقوق کار در خصوص چنین کودکانی وجود داشته و این کودکان، کارگر محسوب می‌شوند (دانشور، بی‌تا، صص. ۹-۱۰). با این تفاوت که در کودک کار سنتی، کارفرما افرادی سودجو و غریبه‌اند، اما در کودک کار نوین، خانواده علی‌الخصوص مادر است که کودک را به محیط کاری سوق می‌دهد. همچنین فضای کار این افراد مانند کودکان کار سنتی در کارخانه‌ها، خیابان‌ها، مزارع و معادن و... نیست؛ به عبارتی دیگر فضای کارگاه دچار تحولاتی شده است، اما عناصر حقوق کار همچنان پابرجاست. با این حال به نظر می‌رسد که کودکان مورد بحث در دسته‌های مختلفی قرار می‌گیرند و اطلاق عنوان «کودکان کار» بر برخی از آن‌ها استعماری حقیقی یا حقوقی نیست و برخی از آن‌ها را نمی‌توان کارگر و به تبع آن کودک کار تلقی نمود. کودکانی که تصاویر یا فیلم‌های آن‌ها در فضای مجازی منتشر می‌شود، در چند دسته قرار می‌گیرند که البته ممکن است گروه‌های دیگری نیز وجود داشته باشد، یا در آینده به آن‌ها افزوده گردد:

الف) برخی کودکان وقتی در حال خنده یا حرکت‌های جالب یا تعجب‌برانگیز هستند، اطرافیان به خصوص خانواده‌شان از آن‌ها عکس یا فیلم تهیه کرده و در فضای مجازی بارگذاری می‌کنند. این کودکان، کاری انجام نمی‌دهند. خندیدن و امثال آن، کار محسوب نمی‌شود و طبعاً نمی‌توان انجام‌دهنده‌ی آن را کارگر و به تبع آن «کودک کار» تلقی کرد. البته این سخن به معنای جواز بارگذاری و انتشار فیلم و تصاویر کودکان در فضای مجازی نیست بلکه صرفاً بدین معناست که کودکان مورد بحث، کودک کار نیستند.

ب) گاهی مشاهده می‌شود که والدین در فیلم‌هایی که در فضای مجازی منتشر می‌کنند، از فرزند خردسال خود نیز استفاده می‌کنند؛ به بیانی دیگر، این کودک به نوعی بازیگر خردسال محسوب می‌شود و بر خلاف حالت سابق که گفته شد خندیدن و امثال آن عرفاً کار نیست، بازیگری کار است. باین حال، کارگر دانستن این قبیل کودکان با یک مانع اساسی روبرو است که منشأ آن، رابطه قرابت بین کودک و کسی است که وی را به کار می‌گیرد. توضیح آنکه حتی با فرض وجود تمامی شرایط و عناصر حقوقی کار، این فعالیت‌ها، کار خانوادگی محسوب می‌شود. از آنجایی که کارگاه‌های خانوادگی، بنا به ملاحظه‌های مربوط به حفظ احترام خانواده و روابط خانوادگی و همچنین مشکلات ناشی از بازرسی کار، مشمول قانون کار نیستند، قانون فوق‌الذکر شامل آن‌ها نخواهد شد. این استثنا در عین اینکه به جهات یادشده قابل توجیه است، اما راه را برای سوءاستفاده بازمی‌کند؛ زیرا در عمل بسیار اتفاق می‌افتد که پدر خانواده به ظاهر صاحب کار است و کارگاه، خانوادگی محسوب می‌شود، اما در حقیقت، وی نیز با شخص دیگری قرارداد داشته و به‌طور خلاصه در تبعیت اقتصادی شخص دیگری است. بدین‌گونه است که کودک به ظاهر کار قانونی انجام می‌دهد، اما به راحتی و بدون نظارت هیچ قانونی، مورد بهره‌کشی واقع می‌شود (محسنی، ۱۳۸۶، ص. ۱۶۵).

ج) گاهی خود کودک به تقلید از بزرگسالان یا بدون تقلید، به صورت مستمر اقدام به انتشار تصاویر یا فیلم‌هایی از خود در فضای مجازی می‌کند و ممکن است این فیلم‌ها حاوی بازیگری وی باشد. در این حالت، عواید مالی کار کودک کلاً به خودش می‌رسد و

ممکن است در سنین کودکی حتی به درآمدهای کلانی نیز دست یابد. در این حالت، کودک برای خودش کار می‌کند، نه برای خانواده یا سایر اشخاص؛ لذا تبعیت حقوقی ندارد. توضیح آنکه یکی از معیارهای تشخیص کارگر تبعیت حقوقی وی از کارفرما است. واژه تبعیت حقوقی در اصطلاحات حقوق کار کشور ما از حقوق فرانسه اقتباس شده است. از دیدگاه رویه قضایی فرانسه که تبعیت حقوقی را ملاک اصلی تشخیص کارگر از کار که از غیر کارگر می‌داند، زمانی رابطه تبعیت حقوقی وجود دارد که کارفرما، بر کار کارگر نظارت کند، به او در مورد چگونگی انجام کار دستور دهد و نتایج به دست آمده را بررسی نماید. چه بسا حتی کارگر استقلال بسیاری در انجام کار باز به ویژه در کارهای فکری و تخصصی داشته باشد. ولی، همین‌که تابع سازمان کارگاه است، کارگر محسوب می‌شود (عراقی، ۱۳۹۲، ج ۱، صص. ۱۱۵-۱۲۱).

مضافاً آنکه در قانون کار، کارگر این‌گونه تعریف شده است: «کارگر از لحاظ این قانون کسی است که به هر عنوان در مقابل دریافت حق السعی اعم از مزد، حقوق، سهم سود و سایر مزایا به درخواست کارفرما کار می‌کند». به اعتقاد برخی حقوق دانان، مهم‌ترین ملاک تشخیص کارگر از غیر کارگر این است که کارگر تحت نظارت کارفرما کار می‌کند (عراقی، ۱۳۹۲، ج ۱، ص. ۱۲۲)؛ بنابراین با عنایت به اینکه کودکان مورد بحث، بدون نظارت و درخواست کارفرما، خودشان اقدام به انتشار فیلم و تصویر در فضای مجازی می‌کنند، از شمول عنوان کارگر خارج‌اند.

د) گاهی والدین کودک، وی را به برخی افراد می‌سپارند که فیلم‌های بازیگری خود را در صفحات مجازی منتشر می‌کنند. استفاده از کودکان در فیلم‌های فضای مجازی گرچه با سختی‌هایی همراه است، اما کیفیت و استقبال دنبال‌کنندگان را افزایش می‌دهد. علی‌ای حال، به نظر می‌رسد که در این حالت در صورت وجود سایر عناصر حقوق کار، مانعی در صدق عنوان «کارگر» بر این کودکان نیست؛ لذا طبق قواعد حقوقی کنونی نیز می‌توان این کودکان را کارگر دانست.

۶- آسیب‌های کار در فضای مجازی برای کودک

بررسی آسیب‌های ناشی از کار و فعالیت‌های مستمر کودکان در فضای مجازی، کمتر جنبه حقوقی دارد. بررسی این موضوع در حیطه رسالت علم‌هایی همچون روان‌شناسی و جامعه‌شناسی است. با این حال، تحقیق‌های داخلی صورت گرفته راجع به این موضوع، تاکنون به میزان کافی نبوده است و هنوز نیازمند پژوهش‌های بیشتری است. این موضوع در حیطه در سال ۲۰۱۶ تحقیقی با عنوان «هنگامی که کودک در اینترنت متولد می‌شود» صورت گرفت. بحث سوءاستفاده و عواقب منفی انتشار عکس نوزادان و کودکان در آن مطرح شد. نکته مهم در این تحقیق کودکانی بودند که پس از رسیدن به سن تمیز غالباً از کار والدین خود احساس رضایت نداشته و نوعی حس ناامنی را همیشه همراه خود داشتند (آقایی و رضانیا، ۱۳۹۸، ص ۱۶۷).

برخی از والدین خواسته یا ناخواسته کودکان خود را به واسطه فعالیت در فضای مجازی، وارد عرصه اقتصاد می‌کنند که در آینده و بزرگسالی برایشان زیان‌بار خواهد بود و با مشکلات عدیده‌ای روبرو خواهند شد. ممکن است چنین تصور شود که این کودکان به واسطه نظارت والدین، از مزایایی مانند شهرت و درآمدزایی در شبکه‌های اجتماعی بهره‌مند می‌شوند و در واقع فعالیت لذت‌بخش و جذاب انجام می‌دهند، اما حضور زودهنگام، اجباری و فعالیت در فضایی که همه امور در آن برای سال‌ها ثابت می‌شود، آسیب‌هایی را در پی خواهد داشت که پشت ظاهر جذاب آن پنهان شده و سلامت کودک را در حساس‌ترین دوره زندگی او نشانه گرفته است. دوره و سال‌هایی که زیربنای شخصیت کودک همان زمان شکل می‌گیرد (سیدناصری و شاه‌محمدی، ۱۴۰۱، صص ۱۷۰-۱۷۱). در این قسمت به اختصار برخی از آسیب‌هایی که فعالیت و کار مستمر کودکان در فضای مجازی به دنبال دارد، بیان می‌گردد:

۶-۱- اختلال‌های هویتی

کودکی بخش مهمی از هویت هر فرد محسوب می‌شود که در آینده شخصیت انسان را شکل می‌دهد. امروزه کودکان با رسانه‌ها در ارتباط هستند و تأثیر رسانه بر هویت آنان

غیرقابل انکار است. کودکانی که در فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی نمایش داده می‌شوند، قرار است در مقابل این همه چشم رشد کنند که همواره او را می‌بینند و هویتی را که می‌تواند برای خود ایجاد کند، کاملاً سلب می‌کنند. در این مورد خانواده‌ها برای کودکان خود هویت خاصی انتخاب می‌کنند؛ به عبارتی والدین بر اساس خواسته خود هویت کودک را تعیین می‌کنند. هویت کودکانی که در فضای مجازی فعالیت مستمر دارند، به هویتی نمایشی تبدیل می‌شود. هویت چنین کودکی به جز چیزی که نمایش می‌دهد نیست و همین امر موجب می‌شود که کودک در سنین نوجوانی با چالشی بزرگ در باب هویت خود روبرو شوند؛ زیرا عدم شکل‌گیری هویت درست باعث عدم شکوفایی فرد می‌گردد که مشکلات متعددی را در پی دارد (بهشتی، ۱۴۰۰، ص. ۵).

۶-۲- اختلال‌های شخصیتی

اختلال‌های شخصیتی در نتیجه طی نشدن مراحل زیستی کودک در این حالت کودک در لحظه زندگی نمی‌کند و فرایند تکاملی خود را طی نمی‌کند. طی نشدن این مراحل تکاملی باعث مغفول ماندن برخی از نیازهای کودک یا سرکوب آن‌ها می‌شود و به اصطلاح فرد از دوره کودکی به مرحله بزرگسالی جهش می‌کند یعنی در مرحله کودکی به جای رفتارهای شبیه همسالان خود رفتارهای بزرگسالی دارد و در واقع نه کودکی را به‌درستی تجربه می‌کند و نه نوجوانی را و مستقیماً وارد دوره بزرگسالی می‌شود. اختلال‌های شخصیتی، بحران هویت، تزلزل شخصیت و دو شخصیتی شدن کودک به سبب رواج بهره‌کشی از کودکان است. این میان «اختلال شخصیت نمایشی» باید به‌طور ویژه مورد توجه قرار گیرد. کودکی که در فضای مجازی کار و فعالیت مستمر دارد، دچار شخصیت نمایشی می‌شود و این موضوع باعث جلب توجه او به دیگران و انجام کاری می‌گردد که تأیید و حمایت آن‌ها را در پی داشته باشد. این اختلال باعث نهادینه شدن تملق، دروغ‌گویی و جذب افراد مهم شدن در او می‌شود و این شخص در درون خود چیزی که باعث جلب توجه انسانی از سوی بقیه شود نمی‌بیند و هر بار نقاب جدیدی به صورت می‌زند (بهشتی، ۱۴۰۰، ص. ۶).

۶-۳- نقض شدن حریم خصوصی

حریم خصوصی اشخاص یکی از انواع حقوق بشر است که ماده ۱۲ اعلامیه جهانی حقوق بشر و ماده ۱۷ میثاق جهانی حقوق مدنی-سیاسی این حق را برای نوع بشر به رسمیت شناخته است. هرچند که در زمان تصویب این اسناد بین‌المللی اینترنت هنوز اختراع نشده بود و فضای مجازی وجود نداشت و تأکید این معاهدات بر حریم شخصی افراد در دنیای غیربرخط است، اما در سال ۲۰۱۳ مجمع عمومی سازمان ملل زیل قطعنامه‌ای حق حریم شخصی انسان‌ها را در دنیای مجازی نیز به رسمیت شناخت (شریعتی و دیگران، ۱۴۰۰، ص. ۵).

حق بر حریم خصوصی و حفظ آن در کنوانسیون حقوق کودک مصوب ۱۹۸۹ در ماده ۱۶ چنین آمده است: «۱- در امور خصوصی، خانوادگی، یا مکاتبه‌ها هیچ کودکی نمی‌توان دلخواه یا غیرقانونی دخالت کرد یا هتک حرمت نمود. ۲- کودک در برابر این‌گونه دخالت‌ها و یا هتک حرمت‌ها مورد حمایت قانون قرار دارد». با توجه به این ماده ۲ فرض متصور است: فرض اول، دخالت والدین به‌طور خودسرانه در امور شخصی کودکان که در این فرض در اکثر دولت‌ها، قوانین نمی‌تواند تضمین‌کننده حمایت از حریم خصوصی کودکان در برابر والدین و دیگر اعضای خانواده او باشد، اما در فرض دوم، دخالت غیرقانونی و مغرضانه اشخاص دیگر [چه در فضای حقیقی چه در فضای مجازی] در امور خصوصی کودک می‌باشد که دولت باید در زمینه سازوکارهای مناسب و فرهنگ‌سازی و آموزش به کودک و والدین، اقدام‌های لازم را انجام دهد (پیوندی، ۱۳۹۰، صص. ۳۴۲-۳۴۳).

در راستای حمایت و حفاظت از حریم شخصی کودکان در اینترنت کشورهای زیادی قوانینی را برای به تصویب رساندن که شاید مهم‌ترین و جامع‌ترین آن‌ها را بتوان در ایالات متحده آمریکا یافت. قانون حمایت از حریم شخصی برخط کودکان که آخرین اصلاحیه آن به سال ۲۰۱۳ برمی‌گردد، مقررات جامعی برای حفاظت از حریم شخصی کودکان در بستر برخط در ایالات متحده آمریکا دارد. هدف اصلی این قانون حفاظت از اطلاعات شخصی کودکان نظیر تصاویر و فیلم‌ها است که مورد حفاظت قرار می‌گیرد. قانونی که براساس آن شرکت گوگل به خاطر اینکه تارنمای یوتیوب دست به جمع‌آوری

داده‌های شخصی کودکان بدون اجازه آن‌ها یا والدین‌شان زده بود، توسط دادگاهی در نیویورک به ۱۷۰ میلیون دلار پرداخت غرامت محکوم شد (شریعتی و دیگران، ۱۴۰۰، ص. ۵).

انتشار فیلم و تصاویر کودک در فضای مجازی، در برخی از موارد منجر به نقض حریم شخصی کودک است؛ زیرا کودک هنوز به سنی نرسیده که از او اجازه بگیرند و بدون رضایت او صورت می‌گیرد و ممکن است کودک هیچ علاقه به کاری که انجام می‌دهد نداشته باشد. عکس‌هایی که از کودک در هر زمان ثبت می‌شود و تمام لحظه‌های زندگی او برای کاربران به نمایش گذاشته می‌شود، هم نمونه‌ای از نقض حرمت او است.

کودکان درکی از شرایط جامعه نداشته و با حضور نمایشی در فضای مجازی، حریم خصوصی‌شان نقض شده و به جای برآورده شدن نیازهای اساسی و بازی کردن، سوژه تبلیغاتی خانواده و افراد سودجو شده‌اند. این نقض حریم خصوصی می‌تواند منجر به سرخوردگی و خجالت آن‌ها در بزرگسالی شود و حتی از خانواده خود سؤال کنند که چرا بدون رضایت آنها و برای کسب دنبال‌کننده و درآمد و تأمین انواع کمبودهای خود اقدام به انتشار تصاویر و فیلم‌های خصوصی آن‌ها کرده‌اند.

۶-۴- از دست رفتن فرصت کودکی

نحوه تعامل کودک در دنیای بزرگسالان به عنوان عنصری نمایشی درآمده است، در واقع در این شرایط کودکان مدام در حال دیده شدن از طرف کاربران بزرگسال‌اند و انتظار می‌رود که کودکان اینفلوئنسر همان کاری را انجام دهد که یک اینفلوئنسر بزرگسال انجام می‌دهد؛ کاری باعث می‌شود از دنیای کودکان همسن خود فاصله گرفته و به جای اینکه به دنبال بازی با کودکان باشند، به دنبال جلب رضایت دنبال‌کنندگان در فضای مجازی باشند؛ به عبارتی دیگر زمانی که کودک به جای کودکی کردن به دنبال کارهای بزرگتر از سن خود می‌رود، یکی از مهمترین مراحل رشد خود را از دست می‌دهد و بازیچه دست والدینی می‌شود که برای جذب دنبال‌کنندگان دست به هر کاری می‌زنند. نکته مهم و قابل تأمل برای تبیین پدیده کودک کار مجازی این است که مبنای ممانعت از استفاده کودکان برای انجام فعالیت‌های اقتصادی در فضای مجازی، محدود به

آسیب‌های فیزیکی به لحاظ توانایی جسمی آنها نیست و اولویت این ممنوعیت به‌خاطر سلب حقوق اولیه یک کودک مثل حق بازی است که در اسناد و قوانین بین‌المللی مورد توجه قرار گرفته است؛ برای نمونه ماده ۳۱ کنوانسیون حقوق کودک، حق بازی و فعالیت‌های خلاقانه و شرکت آزادانه در حیات فرهنگی و هنری را برای کودک به‌رسمیت شناخته است (بهشتی، ۱۴۰۰، صص. ۵-۶).

نتیجه‌گیری

تاکنون اسناد بین‌المللی متعددی برای حمایت از کودکان در برابر بهره‌کشی اقتصادی تدوین شده‌است. نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران نیز برخی از این اسناد را پذیرفته و سعی در اجرایی کردن مفاد این اسناد داشته است. در همین راستا ماده ۷۹ قانون کار، حداقل سن کار را در ایران ۱۵ سال اعلام کرده است؛ هرچند که بر آن استثناهایی وارد نموده است. با این حال، نه اسناد بین‌المللی و نه قوانین داخلی، به‌کارگیری کودکان را به‌صورت مطلق ممنوع اعلام نکرده بلکه صرفاً برای برخی کارهای خاص ممنوع نموده؛ از جمله زمانی که نوع کار به سلامت و تحصیل کودکان آسیب برساند، یا اینکه فراتر از حد توان وی باشد.

فعالیت کودکان به‌منظور کسب درآمد در فضای مجازی حالت‌های متعددی دارد که برخی از آن‌ها موجب صدق عنوان «کارگر» بر کودک نمی‌شود. ولی به‌هرروی، این قبیل فعالیت‌ها حتی اگر نتوان آن عنوان «کار کودک» را بر آن نهاد، آسیب‌های متعددی برای سلامت روان کودک به‌دنبال دارد و آینده وی را به خطر می‌اندازد. برخی از این آسیب‌ها عبارت‌اند از: ایجاد اختلال‌های هویتی و شخصیتی، نقض حریم خصوصی و از دست رفتن فرصت کودکی. با توجه به این آسیب‌ها، لازم است قانونگذار به این عرصه ورود و مداخله جدی داشته باشد تا از سویی حق کودک بر رسانه و فضای مجازی پاس داشته شود و از سوی دیگر، از آسیب به کودک پیشگیری شود.

منابع و مأخذ

آقایی، عاطفه و رضانیا، زهرا (۱۳۹۸)، مطالعه مفهوم کودکان کار اینستاگرامی در فضای

- مجازی ایران، فصلنامه حقوق کودک، سال اول، شماره ۳، صص. ۱۶۱-۱۹۰.
- السان، مصطفی (۱۳۹۹)، *حقوق فضای مجازی*، تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهر دانش.
- امین رضایی، درس (۱۳۹۵)، *کار کودک از منظر حقوق بین‌الملل و حقوق جمهوری اسلامی ایران*، پایان‌نامه مقطع ارشد حقوق بین‌الملل، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی.
- بهشتی، یاسر (۱۴۰۰)، *کودکان کار مجازی: نگاهی به پدیده استفاده نمایشی تبلیغاتی از کودکان در فضای مجازی*، علل، پیامدها و راهکارها، اداره پژوهش‌های سیاسی معاونت سیاسی صداوسیما، <http://ww.iribnews.ir>
- پیوندی، غلامرضا (۱۳۹۰)، *حقوق کودک*، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- خلیل‌پور چالکیاسری، سیدعباس (۱۳۹۹)، *سیاست تقنینی حقوق کیفری ایران با رویکرد تأمین امنیت فضای مجازی مختص کودکان*، فصلنامه قانون یار، ۴ (۱۴)، ۳۲۵-۳۴۰.
- خندان، سیدپدرام و شجاع سنگچولی، مهرویه (۱۳۹۹)، *کودک کار سنتی و مدرن در حقوق موضوعه ایران و کنوانسیون حقوق کودک*، فصلنامه علمی حقوق و مطالعات نوین، دوره ۱، شماره ۱، صص. ۱-۲۲.
- دانشور، سعید (بی‌تا)، *تطبیق عناصر کار با نظر به کودکان کار فضای مجازی*، پنجمین همایش ملی پژوهش‌های نوین در حوزه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی ایران.
- سیدناصری، محمد مهدی و شاه‌محمدی، طاهره (۱۴۰۱)، *بررسی حقوق کودکان در دنیای دیجیتال، علوم انسانی و اسلامی در هزاره سوم*، دوره ۶، شماره ۲، صص. ۱۶۱-۱۷۶.
- شریعتی، مریم؛ زمانیان، معصومه و خلیلی، میلاد (۱۴۰۰)، *انتشار تصاویر کودکان در فضای مجازی و تأثیر آن بر شخصیت‌سازی پیش از بلوغ ایشان در پرتو حقوق ایران و مقررات بین‌المللی*، فصلنامه علمی حقوق و مطالعات نوین، دوره ۲، شماره ۱، صص. ۱-۱۸.
- شهریاری احمدی، مرجان (۱۳۹۶)، *حمایت از حریم شخصی کودک در فضای سایبر با*

- تأکید بر اقدامات شورای اروپا، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته حقوق بشر، دانشگاه علامه طباطبائی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی.
- صفاری‌نیا، مهزاد (۱۴۰۱)، حق دسترسی کودکان به فضای مجازی از منظر حقوق داخلی و بین‌الملل (با تأکید بر نظریه تفسیری شماره ۲۵ کمیته حقوق کودک)، حقوق و فناوری‌های نوین، دوره ۳، شماره ۵، صص. ۱۸۳-۱۹۶.
- عراقی، سیدعزت‌الله (۱۳۹۲)، حقوق کار، تهران: سمت.
- محسنی، ثمانه (۱۳۸۶)، بهره‌کشی اقتصادی از کار کودک، پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق بشر، دانشگاه تهران، دانشکده حقوق و علوم سیاسی.
- مظلوم‌زاده، آمنه؛ جمال‌زاده، عبدالرضا و شهابی، رقیه (۱۴۰۰)، اصول مرتبط با حقوق کودک در محیط دیجیتال، فصلنامه مطالعات فقه اقتصادی - ویژه‌نامه جستارهای نوین فقه و حقوق، صص. ۳۵-۵۶.
- Steiger B. "A reconstruction of global hydro climate and dynamical variables over the Common Era", *Scientific Data* 5, Article number: 180086, 2018.